

ARTICLES CENTRALS

Descolonitzar la justícia transicional des dels territoris indígenes

Belkis Izquierdo / Lieselotte Viaene

Magistrada de la Jurisdicció Especial per a la Pau, Colòmbia Marie Curie Research Fellow, Centre for Social Studies, Portugal

Aquest text, resultat d'un diàleg intercultural i interdisciplinari entre una advocada arhuaca colombiana, Belkis Izquierdo, i una antropòloga europea, Lieselotte Viaene, planteja que les normes i les pràctiques indígenes de justícia, reparació i reconciliació qüestionen profundament el paradigma dominant de justícia transicional i de drets humans que està enclavat en acceptacions antropocèntriques. Sostenim que aquest encontre no tan sols genera qüestions epistemològiques, sinó que, sobretot, ens convida a analitzar-lo com un "conflicte ontològic"¹ que crea una gran disconformitat legal entre els defensors de drets humans.

En països com Guatemala o Colòmbia, la població indígena ha estat víctima de greus violacions de drets humans durant els conflictes armats interns que hi ha hagut en diversos països llatinoamericans al llarg de dècades. El 1996 es va signar la pau entre el Govern guatemalenc i la Unitat Revolucionària Nacional Guatemalenca (URNG), després de 36 anys de violència que va deixar 200.000 víctimes, de les quals, segons la Comissió d'Esclariment Històric, el 83,3% pertanyien a la població indígena maia. El 93% dels actes de violència es van atribuir a l'Estat i es va concloure que hi havia hagut actes de genocidi. L'elit sociopolítica i econòmica ladina que governa el país mai no ha buscat, en aquests 20 anys, ni justícia, ni reparació, ni veritat, ni reconciliació. Colòmbia, on es va signar la pau entre el Govern i les Forces Armades Revolucionàries de Colòmbia-Exèrcit del Poble (FARC-EP) el 2016, té la possibilitat de fer-ho de manera diferent.

Belkis va néixer a Nabusimake, la capital política i espiritual del poble arhuac, situada a la Sierra Nevada de Santa Marta. El 2014 es va convertir en la primera magistrada auxiliar indígena del Consell Superior de la Judicatura de Colòmbia. Allà es va encarregar de la coordinació i la cooperació entre les justícies indígenes i la justícia ordinària del país. Des del mes de gener del 2018 és magistrada a la Sala de Reconeixement de Veritat, de Responsabilitat i de Determinació dels Fets i Conductes de la Jurisdicció Especial per a la Pau, creada en el marc dels acords de pau. Lieselotte va néixer a la regió de Flandes, Bèlgica, i des del 2002 col·labora amb diverses comunitats indígenes maia q'eqchi, supervivents del genocidi guatemalenc, en el marc d'investigacions acadèmiques i consultories. El seu treball empíric amb els ancians, guies espirituals, víctimes i expatrullers de l'autodefensa civil q'eqchi' li van ensenyar a sentir i a entendre més enllà de la immediatesa de les ciències naturals i socials.

Muntanyes, rius, pedres i blat de moro sagrat: éssers vius que també són víctimes

El règim internacional de drets humans, la Cort Interamericana de Drets Humans, la Cort Africana de Drets Humans i la Cort Constitucional Colombiana han anat reconeixent gradualment i interpretant l'abast dels drets col·lectius dels pobles indígenes, com el dret a la lliure determinació i a la terra, el territori i els recursos naturals. S'ha acceptat jurídicament, que els pobles indígenes tenen una "relació especial" –col·lectiva i multidimensional– amb la terra.

Malgrat aquest avenços importants, la visió hegemònica dels drets humans encara no s'ha enfrontat als reptes apressants que provoquen les visions indígenes que qüestionen les divisions de l'ontologia moderna dominant entre cultura/naturalesa, ment/cos, humans/no humans, creença/realitat. Per als pobles ancestrals, el món no és dual, tot és u, està interrelacionat i és interdependent; no hi ha una separació entre el que és material i el que és cultural i espiritual. A més, tot és viu i sagrat, no tan sols els éssers humans, sinó també les muntanyes, les coves, l'aigua, les cases, les plantes i els animals.

“ La visió hegemònica dels drets humans encara no s’ha enfrontat a les visions indígenes que qüestionen les divisions de l’ontologia moderna dominant entre cultura/naturalesa, ment/cos, humans/no humans, creença/realitat ”

Per als maies q’eqchi’, que viuen a Guatemala i Belize, que s’identifiquen com a *aj r’alch’och* o “fills i filles de la mare terra”², tot el que és humà i no humà (*yo’yo*) viu i té un esperit, essència o energia (*mu*) que es manifesta al cor (*ch’ool*). Una salutació comuna en q’eqchi’ és *ma sa sa’ la ch’ool*, que literalment vol dir ‘com està el seu cor?’. És a dir, el centre del pensament i el sentir no es troba en la ment assentada en el cervell –una acceptació clau en l’ontologia moderna dominant–, sinó en el cor dels cossos dels humans i no humans. Per exemple, el blat de moro, un aliment sagrat per als maies (*loqlaj ixim*), genera des del seu *ch’ool* coneixements, idees i savieses (*na’leb*), i sentiments positius i negatius.

Sierra Nevada de Santa Marta de Colòmbia, que és la serralada costera més alta del món i un ecosistema únic, és considerada pels quatre pobles indígenes que l’habiten –arhuacs, wiwas, koguis i kankuamos– el “cor del món” o *U’munukunü*. Aquesta expressió no és una metàfora romàntica, sinó que vol dir que Sierra Nevada és un cos viu, tant físic (*guchü*) –els cims nevats representen el cap; els rius, les venes; la vegetació, els cabells– com sensorial, immaterial o espiritual (*ãnugwe*). Segons els mamos, les autoritats espirituals d’aquests pobles, la relació entre els humans i Sierra Nevada és recíproca i interdependent, tant de manera positiva com negativa. És a dir, quan els humans fan mal als no humans o a la naturalesa es crea un desequilibri energètic que comporta canvis en la vida física. Es genera escalfament global, escassetat d’aigua, aparició de malalties o infertilitat de la terra.

Aquesta visió es reflecteix també en les formes amb què els supervivents indígenes perceben i actuen, o no actuen, quan s’enfronten a les seqüeles de les greus violacions

de drets humans d'un conflicte armat. L'exèrcit guatemalenc va cremar, com una part de la tàctica de terra arrasada, els terrenys de conreu de blat de moro (*milpas*) de les comunitats indígenes. Aquest acte de violència a gran escala va implicar no tan sols la destrucció del seu aliment principal, sinó una violació i profanació (*muxuk*) del blat de moro sagrat. "El blat de moro plorava"³, com diuen els ancians indígenes, per la qual cosa, ara, les collites ja no són tan productives com abans del conflicte.

Segons els mamos, l'ús de productes químics i la fumigació dels conreus amb glifosat a Sierra Nevada, en el context del conflicte armat, no tan sols va causar danys ambientals⁴. També es va produir una reducció de les energies vitals (*ãnugwe*) de les muntanyes, els llacs, les pedres i els animals que es reflecteix en un augment de les malalties en els éssers humans.

Pobles indígenes i reconciliació: cap a una harmonització i un equilibri personal i territorial

A Guatemala, l'epicentre del disseny dels diversos esforços estatals i no estatals de justícia transicional s'ha situat principalment a la capital i són, a més, guiats per visions occidentals de drets humans, malgrat que la majoria de víctimes són indígenes en zones rurals⁵. Per això no va ser cap sorpresa que el *Programa Nacional de Resarcimiento*, creat el 2007, es trobés en la fase inicial amb dificultats lingüístiques per trobar un concepte adequat en maia q'eqchi' per traduir el mot *resarcimiento*⁶.

Partint d'aquesta experiència guatemalenca, Colòmbia té un gran potencial per convertir-se en un laboratori on els pobles indígenes, conjuntament amb els responsables de polítiques públiques de justícia transicional, transcendeixin els límits imposats per a la zona de confort conceptual i les pràctiques del paradigma dominant. Jurídicament, Colòmbia va demostrar la seva voluntat de descolonitzar la justícia transicional en incorporar visions que històricament van ser silenciades i marginades. Primer, va crear una novetat jurídica quan el decret llei 4633 del 2011⁷, conegut com la Llei de víctimes per a comunitats indígenes, va incorporar la noció del territori com a víctima. Aquesta norma, un triomf polític per a les organitzacions de pobles indígenes, planteja que aquests tenen "vincles especials i col·lectius" amb "la mare terra" (art. 3) i tenen dret a la "convivència harmònica en els territoris" (art. 29). A més, reconeix que el

territori és una “integritat vivent i un suport de la identitat i l'harmonia” i “pateix un dany quan és violat o profanat pel conflicte armat intern” (art. 45). “El sanejament espiritual” forma part de la reparació integral del territori (art. 8). En altres paraules, aquest reconeixement implica més drets del territori que drets sobre el territori⁸.

Segon, la Jurisdicció Especial per a la Pau, un component central del Sistema Integral de Veritat, Justícia, Reparació i No Repetició creat en el marc de l'Acord de Pau, promou la justícia restaurativa i té en compte “principis, lògiques i racionalitats dels sistemes de justícia dels pobles ètnics orientats a buscar la veritat des de la consciència, la reconciliació, la sanació i harmonització entre víctimes i processats que permetin enfortir el teixit comunitari, com també l'harmonització del territori” (art. 44 § 3, Reglament General 2018). De fet, tot l'Acord de Pau té criteris d'implementació que inclouen l'enfocament tant de gènere com de drets humans i diversitat ètnica.

“ Colòmbia pot convertir-se en un laboratori on els pobles indígenes transcendeixin els límits i les pràctiques del paradigma dominant de la justícia transicional ”

Però el gran desafiament que enfronta el procés de justícia transicional colombià és com abordar i posar en pràctica aquestes múltiples visions de dany, justícia, reparació i reconciliació, enclavades en ontologies indígenes. És a dir, com es poden incloure les concepcions de perjudicis a les muntanyes, cims i rius en el terreny jurídic? El territori pot parlar quan els éssers humans acudeixin a la Jurisdicció Especial de la Pau?⁹ Segons els indígenes, sí, el territori parla i expressa els seus sentiments. Una muntanya s'enfada, s'entristeix, i ho expressa a través de senyals en els somnis dels ancians, cerimònies de foc o perquè passen accidents a la gent. Però l'harmonització amb aquestes forces espirituals i avantpassats no és real i no existeix en el camp dels drets humans i la justícia transicional. Llavors, fins a quin punt un magistrat aconseguirà escoltar i acceptar aquests coneixements indígenes en la seva anàlisi?

A més, es poden crear “equivocacions controlades”:¹⁰ malentesos que sorgeixen quan dos interlocutors, les comunitats indígenes per un costat i els promotors d’iniciatives de justícia transicional per l’altre, no estan parlant del mateix assumpte, però no ho saben. La concepció que el territori té cor es pot convertir en una màscara per posar un rostre indígena a la justícia transicional que continuï negant l’existència d’una altra realitat. Les pràctiques i les normes ancestrals podrien convertir-se en una altra eina més de la justícia transicional per promoure nocions simplistes, romàntiques i desconnectades de les pràctiques indígenes, que negarien una reparació o reconciliació dels llaços espirituals amb els no humans.

Pau, després dels Acords de Pau en territoris indígenes?

La imposició de projectes extractius de recursos naturals en territoris indígenes en països que van patir violència per conflictes armats com Guatemala, Colòmbia i Perú posa els indígenes en una situació de contínues violacions dels seus drets humans. A Guatemala, més de 200 comunitats maia q’eqchi’, del departament d’Alta Verapaz, són amenaçades pel projecte hidroelèctric Xalalá¹¹, que seria la segona presa més gran del país. Més del 80% d’aquesta població encara no té els títols de la terra on han viscut històricament. Per als maies q’eqchi’, aquesta hidroelèctrica és un altre *nimla rahilal* –gran sofriment i dolor físic, energètic i espiritual–, perquè, com va dir un ancià de la comunitat, “igual com en l’època dels anys vuitanta, nosaltres, els éssers humans, les muntanyes i les valls sagrades i la Mare Terra patirem molt”. És a dir, les intervencions de la justícia transicional no van tractar prou bé les causes històriques del conflicte armat: discriminació i racisme institucional i societal dels pobles maies, i la concentració de la terra en mans d’una elit no indígena. A més, a la regió llatinoamericana, hi ha un augment dramàtic d’assassinats i amenaces als líders indígenes i de defensors de drets humans que promouen la pau i defensen els territoris en contra de projectes extractius.

“ El repte és posar en pràctica les múltiples visions de dany, justícia, reparació i

reconciliació, enclavades en ontologies indígenes. Segons els indígenes, el territori parla i expressa els seus sentiments ”

Davant d'aquests conflictes extractius, els supervivents indígenes tenen a la seva disposició un nou argument legal en la defensa dels seus territoris. Nova Zelanda és pionera mundial a atorgar personalitat jurídica a elements de la naturalesa. Com a resultat de negociacions legals de més de 140 anys entre el poble maori i l'estat, el 2017 es va reconèixer aquesta subjectivitat al riu Whanganui¹² i també a la muntanya Taranaki¹³ per la seva relació espiritual i ancestral. I les Altes Corts Colombianes van reconèixer en sentències històriques el riu Atrato¹⁴ i l'Amazònia¹⁵ com a subjectes de drets amb l'objectiu de reparar danys ambientals i protegir la naturalesa. És a dir, argumentem que aquesta emergent figura jurídica pot ser invocada des de les ontologies indígenes: la vida de les muntanyes, els rius, les pedres i el blat de moro sagrat ha de ser protegida amb el dret a la vida consagrada en la Declaració Universal de Drets Humans.

La tasca del Sistema Integral de Veritat, Justícia, Reparació i No Repetició de Colòmbia no és gens fàcil. Perquè els seus mecanismes siguin significatius per als supervivents indígenes, les polítiques públiques de justícia transicional s'han d'organitzar de tal manera que es reconeguin les realitats històricament silenciades i, alhora, enforteixin els supervivents i les comunitats indígenes des dels seus propis territoris. Això exigeix no tan sols una descolonització dels coneixements jurídics i socials que informen el camp de justícia transicional, sinó sobretot la voluntat per promoure des d'una ment i un cor oberts i receptius discussions profundes sobre “el plurivers de mons”¹⁶.

*Renúncia de responsabilitat: Les opinions expressades en aquest article pertanyen a les autores i no reflecteixen necessàriament la posició de la Jurisdicció Especial per a la Pau de Colòmbia.

*L'elaboració d'aquest treball ha estat possible gràcies al projecte GROUNDHR (núm. 708096), finançat per Horizon 2020, a través de l'acció Marie Curie Individual Fellowship.

1. M. Blaser (2013). "Ontological Conflicts and the Stories of Peoples in Spite of Europe. Toward a Conversation on Political Ontology". *Current Anthropology*, vol. 54, núm. 5, p. 547-568, i M. De la Cadena (2015). *Earth Beings. Ecologies of Practice across Andean Worlds*. Durham: Duke University Press.
2. Veure L. Viaene (2015), *La Hidroeléctrica Xalalá en territorios maya q'eqchi' de Guatemala ¿Qué pasará con nuestra tierra y agua sagradas?*
3. Veure L. Viaene (2010), *The internal logic of the cosmos as 'justice' and 'reconciliation': Micro-level perceptions in post-conflict Guatemala*.
4. Confederació Indígena Tayrona (CIT). *Caracterización de afectaciones territoriales de la zona oriental y de ampliación del resguardo arhuaco*, document elaborat per a la Unitat de Restitució de Terres, p. 110-111.
5. L. Viaene (2018). *Nimla Rahilal. Pueblos indígenas y justicia transicional: reflexiones antropológicas*. Bilbao: Universidad de Deusto (en premsa).
6. Aquest concepte no existeix en l'idioma q'eqchi'. Després de diverses consultes, l'Oficina va traduir *resarcimiento* com *xiitinkil li rahilal*, que en espanyol significa literalment 'remendar el sufrimiento, el dolor'. Però el verb *xiitink*, en el seu ús quotidià, es referix a *remendar* aplicat a qualsevol teixit esparracat i no reflecteix el que senten els supervivents, perquè el que van patir durant el conflicte no va ser una cosa petita que es pot apedaçar. Vegeu L. Viaene (2010). "Life is Priceless: Mayan Q'eqchi' Voices on Guatemalan National Reparations Program". *International Journal of Transitional Justice*, vol. 4, núm. 1, p. 4-25. Aquest problema de traducció de conceptes jurídics hegemònics expressats en espanyol a l'idioma indígena q'eqchi' té el seu origen en la tradició jurídica d'imposar processos de traducció unidireccionals des del llenguatge jurídic cap a llenguatges no hegemònics, com els idiomes indígenes.
7. Decret pel qual s'estableixen mesures específiques d'assistència, atenció, reparació integral i restitució de drets territorials per a les comunitats i grups indígenes.
8. D. Ruiz Serna (2017). "Territorio como víctima. Ontología política y las leyes de víctimas para comunidades indígenas y negras en Colombia". *Revista Colombiana de*

Antropología, vol. 53, núm. 2, p. 85-113.

9. Cfr. G. Spivak (1988). "Can the subaltern speak?". A: C. Nelson i L. Grossberg (eds.). *Marxism and the Interpretation of Culture*. Basingstoke: Macmillan Education, p. 271-313.

10. E. Viveiros de Castro (2004). "Perspectival Anthropology and the Method of Controlled Equivocation". *Tipity Journal of the Society for the Anthropology of Lowland South America*, vol. 2, núm. 1, p. 3-22.

11. Veure L. Viaene (2015), *La Hidroeléctrica Xalalá en territorios maya q'eqchi' de Guatemala ¿Qué pasará con nuestra tierra y agua sagradas?*

12. *Te Awa Tupua Bill* (Whanganui River Claims Settlement) (2017).

13. *Te Anga Pūtakerongo*. A: Record of Understanding for Mount Taranaki, Pouakai and the Kaitake Ranges, signed between the Crown and Ngā Iwi o Taranaki on 20 December 2017.

14. Sentència de la Cort Constitucional T-622/16, publicada l'abril del 2017.

15. Sentència de la Cort Suprema STC4360-2018.

16. A. Escobar (2012). "Más allá del desarrollo: postdesarrollo y transicionales hacia el pluriverso". *Revista de la Antropología Social*, vol. 21, p. 23-63.

Fotografia : Dia Nacional de Víctimes, Guatemala. Autora: Lieselotte Viaene

© Generalitat de Catalunya